

Խաչիկ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԴԱՌԸ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՆԱԳՈՐՈՒՅՆ ՈՐՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

1913 թվականի հոկտեմբերի 13-ը անմոռաց կմնա Պոլսի հայ, բուրբ և օտարագրի բնակիչների հիշողության մեջ: Պոլիսը վաղուց այդպիսի խանդավառություն չէր տեսել: Թարսիսի պարտեզում գանվող Պրսի Շան քաարոնը լեվի-լեցուն էր, ինչպես ասում են՝ ասեղ գցելու տեղ չկար. նշվում էին Մեսրոպյան տառերի ստեղծման 1500 և հայ տպագրության գյուտի 400-ամյակների հոբելյանները: Հայ մտավորականությունը վաղուց էր նախապատրաստվել այդ սոմակատարությանը: Պոլիս էին ժամանել բազմաթիվ մտավորականներ տարբեր տեղերից: Հանդիսության գեղարվեստական մասը բարձր մակարդակով անցկացնելու համար Կոմիտասը հասուկ նախապատրաստել էր իր 300 հոգանոց «Գուսան» երգչախումբը և որպես մենակատար Փարիզից հրավիրել էր Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի իր սան, Փարիզի Օպերայի մենակատար, «Տարունի սոխակ» Արմենակ Շահմուրադյանին:

Պարտեզում տեղեր էին զբաղեցրել Գրիգոր Զոհրապը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սեակը, Թեոդիկը, Ռուբեն Զարդարյանը, Տիրան Չրաքյանը, Կոստան Զարյանը, Բյուզանդ Բելեկը, Հակոբ Սիրունին, Տիգրան Կամսարականը, Զապկ Եսայանը, Սիպիլը և էլի շատ ու շատ մտավորականներ ու հյուրեր: Օրվա բանախոսն էր Դանիել Վարուժանը, հանդիսության նախագահը՝ Կոմիտաս վարդապետը: Բոլորն էլ սրտի թրթռով էին հետևում անցողաբանին. «Չլինի թե խանգարողներ լինեն, չլինի թե ձախողեն նախադեպը չունեցող ազգային այդ մեծ միջոցառումը. տեսած բան էր՝ Թարսիսի մայրաքաղաքում՝ հենց բուրբերի քրի տակ, նշեին իրենց գրերի ստեղծման ու տպագրության արվեստի այդպիսի վառահեղ հոբելյան այն դեպքում, երբ իրենք՝ թուրքերը, չունեն իրենց սեփական այբուբենը, և այն հարմարեցված է օտար լեզուների գրերին»:

...Եվ ահա, ցուցադրարար, առանց քիկնապահների, դահլիճ են մտնում Թալեաթ ու Ջեմալ փաշաները. նրանք համեստորեն բեմ չեն բարձրանում, նախագահական սեղանին չեն բազմում ու նստում են դահլիճում՝ հայ մտավորականների կողքին՝ ցույց տալով իրենց «սերը» հայերի նկատմամբ. «Ավելի լավ է սեր կանգնել ու մասնակցել այդ սոմակատարությանը հայերի աչքերին թող փչելու համար», - մտածել էին նրանք:

Սկսվում է առնահանդեսը... Ելույթներ, արասասանություններ, երգեր...

Վարուժանն իր ելույթն ավարտեց «Փա ոք Մեսրոպյան գրերում, որոնցով հայը մնաց հայ, երկիրը՝ մայաստան, փա ոք հայ գրքի տպագրությանը, որ աշխարհի չորս ծագերում սփռեց հայ միաբեր» կարգախոսներով:

«Փա՛ ոք, փա՛ ոք» լավեցին դահլիճից ու օրյակներից, և ամբողջ սրահը թնոց բռան ծափահարություններից, - վկայում է Հակոբ Սիրունին և ավելացնում. - հայ շքեղ հոբելյան էր, որպիսին Պոլիսը չէր արձանագրած երբեք իր տարեգրության մեջ:

Նույնալիսի ծափաղջուններով ընդունվեցին Սիամանթոյի՝ հասուկ այդ օրվա համար գրած «Մեսրոպ Մաշտոց» երկարաշունչ բանաստեղծությունը և Կոմիտասի՝ «Ո՛վ մեծասրանչ դու լեզու» հրաշալի երգի իմաստայից բառերն ու քաղցրահունչ մեղեդին: 300 հոգանոց երգչախումբն ու Շահմուրադյանի զուլպ ու հզոր ձայնը նորից քնդացրին դահլիճը:

Ահա այս շքեղությունից ոգևորված՝ իրար հետևից բեմ են ելնում ու դիվանագիտական իրենց խոսքն են ասում Թալեաթն ու Ջեմալը: Հայերին ոտդակի զարմացրել էին երկու անգրագետ փաշաների ելույթները, բայց նրանց համար հաճելի էր լսել նույնիսկ թշնամու զովեստը, որը թեև անկեղծ չէր, բայց ազգի գիտության և ուժի վկայությունն էր: Ահա ավելի դիվանագետ ու կեղծավոր Ջեմալի խոսքը.

«Այն ժողովուրդը, որ իր սեփական տառն ու մշակույթը չունի, չի տարբերվում վայրենի ազգերից, մինչդեռ հայն ահա իր առաջադիմական ոգու անհերքելի սպաքույցն է պալլում աշխարհի առաջ: Յուրաքանչյուր օսմանցու խզճի պարաքն է՝ գնահատել քաղաքակրթության ասպարեզում հայի գրաված բարձր դիրքը, մանավանդ գեղարվեստի ու գրականության մեջ, կառավարությունը պարծենում է դրա համար...»:

Ներկաների վկայությամբ անհամար բազմերանց ծաղիկներ ծածկեցին բնմն ու համերգի մասնակիցներին, և դահլիճի չորս կողմերից սպիտակ աղավնիների երսուրթեանց ամբողջ սրահում՝ հիացմունք ու հրճվանք պատճառելով ներկաներին:

Այս փառահեղ հանդիսությունից երկու ասրի հետո՝ 1915-ի մարտի կեսերին, երիտրուբերը «Թյուրք-օջախ» փառաշիղ սրահում նույնպիսի մեծ հանդես են կազմակերպում՝ այս անգամ նվիրված իրենց ինչ-որ փառատունի: Հավաքվել էր թուրք մտավորականության ընտրանին, հրավիրված էին կառավարության անդամներ: «Մրահը ծայրեծայր լցված էր ընտիր բազմությամբ՝ գահաժառանգ իշխանը՝ բովը Թալեաթ պեյ, պրքայազուն իշխաններ, ռուսներմակ համագրեստներով լրարձրատիճան սպաներ, շեյխ ու իսլամության ներկայացուցիչներ, փաթթոցավոր գիտնականներ և գրական դեմքեր», - գրում է հանդեսին հրավիրված բժիշկ Մանուկյանը:

Հանդեսի գեղարվեստական պահին բեմ են բարձրանում «Թյուրք-օջախի» նախագահ Համաուլլահ Սուպեհի բեյը և Կամիտասար: Համաուլլահ բեյը, որ լավ եռետար էր, բնիկ ակնեցի, նախ ներկայացնում է Կամիտասին, խոսում նրա՝ իր ազգին անձնվիրարար ծառայելու մասին, որը «հայ երգին ու հայ երաժշտությանը նոր բռնիք տված է՝ այն հասցնելով Եվրոպա ու մեծ պատիվ բերելով իր ազգին ու մշակույթին», որ ամենակարևորն է՝ թուրք հռետարը թուրքական կառավարության ընտրանու և հյուրերի առաջ խոստովանում է նաև *Ճշմարտությունը՝ որքան էլ այն դառն լինի*: Եվ ներկայացնում է հայ ժողովրդին, թե նա ինչ է արել Օսմանյան կայսրության մեջ գիտության, մշակույթի, ճարտարապետության, տնտեսության, արհեստների, առևտրի զարգացման և ուրիշ բնագավառներում: Ահա նրա ելույթից մի հատված, որը սղագրել է երախտաշատ բժիշկ Հովհաննես Մանուկյանը.

Ճշմարտություն է, որքան այ դառն ըլլա ան. պետք է խոստովանիլ, որ հայ ազգը դարերն ի վեր մեր մշակույթին մեջ իր հառաջատար մասնավոր տեղը ունեցած է: Թուրքեր որ կողմն այ երթանք, Անաստուի որ անկյունն այ ըլլանք, հայ տեղեղծագործ ձեռքը «հաս են» կսե: Օրինա՞ն կուզեք՝ Պոլստ սուլթանական պալատները մեյ-մեկ գլուխգործոցն են՝ հայ ճարտարապետության գեղեցիկ նմուշներ են, դեպի երկինք բարձրագոյ մինարեթները, որ ամեն. օր մուկգինը «Ալլահ էրպեք» կպոռա, շատերը հայ տեղեղծագործ ձեռքերու մեյ-մեկ կոթողներ են, ձեր սիրելիներու ասպանարարները, որոնք այնքան նրբություն ունեն, նորեն հայ վարպետներու գործեր են: Վանի նշանավոր, գեղանաշակ արծաթյա տուփերը, որ օտարականներու անգամ հիացում կազդեն՝ հայ ոսկերչության արտադրություններ են:

Բժշկական համալսարանի կիմ/աղիորները և գիտալեան գիրքերու առաջին հեղինակները նորեն հայեր եղած են: Թուրք բարանը իր գոյությունը հայերուն կպարտի»:

Թուրքերի՝ ենեց իրենց բերանով սաված՝ իրենց համար դառն ճշմարտություններն էլ բազմաթիվ փաստական տվյալների վկայությունների փաստարկումներով Հրաչյա Աճառյանը գրում է մի շատ արժեքավոր հոդված՝ «Հայոց դեյը օսմանյան կայսրության մեջ». որտեղ կոնկրետ փաստերով, ամուններով ու վկայություններով ցույց է տալիս, թե ինչ դեր են կատարել և ինչ ներդրումներ ունեն հայերը օսմանյան կայսրության քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ճարտարապետության, գիտական, արհեստավորական, առևտրական և կյանքի այլ բնագավառներում:

Հր. Աճառյանը գրում է, որ XIX դարում Պոլսում ապրող մեկ միլիոն ազգաբնակչության 400 հազարը հայեր էին: Հայերը կառուցել էին 42 եկեղեցիներ, 53 դպրոցներ, գրում է նաև, որ *Արթունի ճարտարապետությունը* պարտական է հայ ճարտարապետներին, որ *Արթունի բժշկական համալսարանը* հայերի ձեռքի գործն է, որ *փաստարանության* մեջ էլ հայերը գերազանցեցին տաճիկներին, և ծայնագրությունն էլ տաճիկները հայերից սովորեցին, ու առաջին տաճիկներն լրագիրը նույնպես հայերը հիմնեցին: Հայ ձեռներեցները հիմնեցին թղթի, կաշվի, չուխայի, մետաքսի, չրի, վառողի գործարանները... Թուրք տպագրական տառերը շինողն ու ձեռողը նաև տաճիկական թղթադրամների հրատարակիչը եղավ Հովհաննես Մյուհենդիսյանը: Արհեստների, երկրագործության և հատկապես առևտրական գործերում հայերը նույնպես անգերազանցելի էին: Տպավորիչ է Հր. Աճառյանի հետևյալ վկայությունը. «Հայերեն տառերը լրագրության միջոցով տաճիկ գիտական խավի մեջ տարածելով, փորձնականապես տեսան նրա սքանչելի պարզությունը և առավելությունը արաբական գրերի վրա, Ալի և Ֆուադ

փաշաները մտածել էին տաճկական հանկուկային զորքը թողնել և պաշտոնական զորք բնդունել հայերենը (նույնիսկ երեսփոխական ժողովն էր հավանություն տվել այդ մտքին) ... բայց ազգային փառասիրությունը չթողեց կատարել այն»:

Եվ ամենակարևորը, Աճառյանը շատ հանգամանորեն է խոսում այն մասին, թե ինչ դեր են կատարել հայերը օսմանյան կառավարության կազմում. «Արավիետն տաճկական փառասիրությունը չէր թողնում նախարարությունները անբողջովին հայոց հանձնել, ուստի տաճկական կառավարությանը մտածեց ամեն նախարարի մոտ մի հայ դնել՝ իբրև խորհրդատու կամ օգնական (և նա բերում է թուրք բոլոր նախարարների ու նրանց հայ առաջին տեղակալների անունները՝ մեկ-մեկ)»¹:

... Իսկ այս ամենը՝ հայ ստեղծագործ ժողովրդի քանքար, ինչպե՞ս զնահատեց դիվանագետ ու կեղծավոր, ստախոս ու արգահատելի, զազանից Լյ ավելի զազան ու բարբաբոս տաճիկը... Նրա պատասխանը եղավ 1915թ. ապրիլի 24-ի գիշերը, որը չունեցավ յուսաբաց մեկ և կես միլիոն արևմտահայության ու նրա սերուցքի՝ շուրջ 800 մտավորականների համար...

... Այդ մոծավանջային գիշերը եղելի ենիչերինները զինված ներխուժեցին հայ մտավորականների բնակարանները, խլեցին Սիամանթոյի զրիչն ու պատառուեցին նրա կիսատ մնացած բանաստեղծությունները, ծաղրածանակով տներից գիշերազգեստով դուրս քշեցին Ռուբեն Սևակին ու Ռուբեն Զարդարյանին, հարվածներով ընդհատեցին Գանիկ Վարուժանի մտորումները, կիսատ թողեցին բժիշկներ Ալլահիկոյանի ու Նազաշյանի վիրահատություններն ու հիվանդներին բռնեցր ... ներխուժեցին մոմի տակ աշխատող Կոմիտաս վարդապետի բնակարանը... և նրա սրբազան բոքերը, ծվենների վերածված վիրավոր հավրի փեսուրների սման բրթալով օդի մեջ, շաղկեան հառակին...

Տեսներվա տարիների իր տրնաջան աշխատանքը հոշոսող գիշատիչների արարքները՝ վարդապետը ձագուկներին քնամուգ պաշտպանող ըկականի սման կրծքով փարվեց իր բոքերին, բայց օդի մեջ շարունակում էին քևածել հոգևոր ու ժողովրդական երգերի, «ԱՄուշի», «Կարմիր Վարդանի» ու «Մասնա ծների» պարտիտուրների բզկտված էջերը: Պատառուկող բոքերի ձայները մանկիկի անբոցի պես խոցում էին վարդապետի վիրավոր սիրտը, բայց անկարող էր ... «Իսկ ո՞ր է Աստված, ինչո՞ւ չի բռնում սրբությունները ոսմահարող դահիճ ձեռքը... Իսկ ո՞ր մնացին մեկ ամիս առաջ «Թյուրք-օջախի» նախագահողի խոսքերն ու դատը խոստովանությունները. ահա քե՞ս ռն է թուրքի ու նրա հռետորի խոսքի «Ճշմարտությունը» և հայերին «զնահատելու» նրանց խոստամները»,- մտածում էր Կոմիտասը, կրք մյուս ոստիկանը հրագանի խզակորով դուրս յշեց նրան՝ բարբաջելով:

- Գնա, գյավուր, զնա՞, ընկերների այնտեղ քեզ են սպասում, այնտեղ կըմնա.

Օ՛, անյուսաբազ գիշեր, զարհուրելի ու անավոր գիշեր,
Եղևնի ու մոծավանջի գիշեր...

Ահեղ գիշեր,

Որ բորք ներկվեց՝ ու արևով,

Այլ մեր արյամբ,

Ու կողոպտվեց խորանները հայ կաճառի,

Խորանները հայ դայության սուրբ տաճարի...

... Ու ջայլամ էին անապատի լռության միջով շղթայված նկարիչներ, իրավաբաններ, բանաստեղծներ, դերասաններ, բժիշկներ, ճարտարապետներ... մի ողջ ժողովուրդ՝ «զանուկի պես անզեն ցեղ մը, որ օր կը հոշոսովի, մանուկի պես «ազևա» ցեղ մը, որ ուսման կարթին է կարոտ, որբուկի պես անտեր ցեղ մը հուժկու, որ լուսեղ ու սրտաբույս բարբառի մըն է ծարավ, թշուրհի պես վիրավոր ցեղ մը, որ վաբրիկ վիրակապի մըն է կարոտ»՝ իր թևերը նորեն բանալով՝ միջոցին պես արծվի պես սավառնելու համար» (Ռուբեն Սևակ):

Կամ, Լեթ Տերն անզամ անգոր էր, մի՞թե՞ աշխարհի մեծ տերությունները չէին կարող Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալևաթ փաշայի հետևյալ որոշումը կասեցնել. «Բնաջնջել այն բոլոր հայերին, որոնք բնակվում են Տաճկաստանում»՝ ստանց

¹ Հր. Աճառյան, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1999, էջ 13:

ուշադրություն դարձնելու կանանց, երեխաների և եիվանդների. պետք է՝ որքան էլ բնա-
ջնջման միջոցները ողբերգական լինեն, վերջ տալ նրանց գոյությանը՝ առանց ականջ
կախելու խղճի զգացման»։ Եվ մոլեզնած ու կատաղի արյունաբրուն այս հրամանը կա-
յացնում է ապրիլի 24-ից հետո՝ 1915թ. սեպտեմբերի 17- ին, այսինքն՝ շարունակել
կոտորածն ու տեղահանությունը։ Բավարարվելով դրանով, Երիցս դահիճը մեկ նոր
հրաման էլ արձակում է Լոկու ամիս հետո՝ նոյեմբերի 23-ին՝ «Գաղտնի միջոցներով
բնաջինջ արեք Արևելյան նահանգները՝ ամեն մեկ հայի, որ կգտնեք ձեր շրջաններում»։
Նման կոչերով նա ղեկտեմբերին դիմում է նաև Սիրիայի և Երուսաղեմի կառավարիչ-
ներին, որտեղ հանգրվանել էին տարագրված հայերը։

Բայց չէ՞ որ պատմությունն սնողոք է բոլոր տեսակի իրադարձությունների
նկատմամբ. և նրա հիշողությունից ոչինչ չի ջնջվում և այսօր՝ 90 տարի անց, աշխարհի
բազմաթիվ երկրներ պետականորեն ճանաչել ու դատապարտում են հայոց ցեղասպա-
նությունը՝ ՄԵՇ ԵՂԵՌՆԸ՝ որպես բուրք ոճրագործ պետության անջնջելի ու խայտա-
ռակ խարան։

Անագորայն եղեռնագործությամբ կազմակերպիչները արժանիորեն պատուհաս-
վեցին. Թայեաթը սպանվեց Բեռլինում 1921թ. մարտի 15-ին Սողոմոն Թեյլերյանի կող-
մից, իսկ Ջեմալին սպանեցին Ստեփան Ճաղիկյանը, Պետրոս Տեր-Պողոսյանը և Ար-
տաշես Գևորգյանը՝ նույն թվի հուլիսին։ Էնվեր փաշան սպանվեց հայ գինվորական
Հակոբ Սեյբումյանի կողմից։ Բայց...

Հայոց ցեղասպանության դատը շարունակվում է...

Մինչդեռ ոճրագործ ազգի ներկա սերունդը, որն իր բարբարոս նախնու իրավա-
հաջորդն է, եղկևի կեցվածքով Եվրոմիության դռներն է քակում...